

Székesfehérvár kulturális élete a XIX. században.

A MERRE nézünk manapság mindenünnen a „kultura“ ra-
gyogó cégére ötlik szemünkbe és szinte hivalkodik azzal, amit
a műveltség látszata alatt mint talmi értéket hirdet. Ma mindenütt
az arc kulturájáról, tánckulturáról, a test kulturájáról beszélnek
és lassanként e fogalom annyira elcsépelet frázissá válik, hogy
komoly értékéről egészen megfeledkezünk. Pedig a kultura sokkal
többet jelent, mint a testi lét ápolását, többet mint az ösztönélet
művészi köntössel való palástolását, többet mint az anyagi jólét
előmozdítására irányuló gazdasági és társadalmi berendezkedést,
amit *civilizáció* néven nevez a tudomány. Mindez talán arra
való, hogy alkalmassá tegye a talajt, az emberiség érzelmi, gon-
dolati és akarati világát az igazi kulturára, mely eszményeken
keresztül viszi előre az emberi nemet és a szép, jó és igaz örök
elvei alapján a legmagasabb értékek honába emeli.

Ha tehát a *civilizációt*, a *művelődést* modern szociológus-
okkal *külső kulturának* is nevezzük, megmarad még mindig
a *belső kultura*, mely az ember szellemi ténykedésének megfe-
lelőleg három irányú működést fejt ki: a) az *igazság* keresésén
alapuló *logikai* működést, mely a *gondolat*, a *tudomány* hősein ke-
resztül viszi előre az emberi nemet;

b) a *szép* örök eszményét megvalósító *érzelmi* működést,
mely a művészet irodalom és zenén át kiemeli az embert a földi
lét korlátaiból;

c) a *jó* erkölcsi eszméje felé törő *akarati* működést, mely
a nemzeti és szociális eszmén keresztül teszi az embert a „Ci-
vitas Dei“ polgárává.

Az igazi kultura tehát a művelődés útján elkészített talajon
építi ki a szellemi műveltséget. Művelődés nélkül nincs műveltség,
azonban a műveltség maga mégis több a művelődésnél. Lehet
valaki bármint teljében az anyagi vagy technikai javaknak, lehet
modern iparmágnás, avagy pénzoligarcha, ha nincs lelki, erkölcsi
kulturája, nincs semmije, nincs műveltsége és viszont. Lehet va-
laki bármily szűkösen birtokában az anyagi kultura javainak, ha
lelke, erkölcsi értékelése kiemeli a hétköznapi emberek sorából,
úgy a művelt, kulturált ember ismérveit viseli magán.

Amint az ember életében a kultura ekkép formálódik ki,

úgy történik ez az emberi közületek, községek, városok, vidékek, nemzetek életében is.

Egy vidéki város kulturális élete sok szálból tevődik össze: egyedek egyéni kulturáján kívül a tömegek gazdasági célja, életkörülményeik, világnézeti megoszlásuk mind megannyi tényező, melyek többé kevésbé befolyásolják kulturális haladását. Mindezek fölött azonban a városnak egy nagy közösségbe, a nemzet testébe való tartozandósága az, amely irányt ad kulturális fejlődésének. Önálló irányt, új kikezdést tehát ne keressünk a mi városunk életében sem.

A vidéki város mindig magán viseli az ország közállapotainak bélyegét. Kultúrája rendszeren a fővárosnak tükörképe bizonyos egyéni színezettel átfestve, ami az illető vidék, avagy népi tájegység sajátosságaiból tevődik össze. Áll ez főképp az újkorban a XIX. század közepétől kezdve, mióta a technikai és közlekedési eszközök az eszmék terjedését meggyorsították. Azelőtt egy-egy vidék képezett szellemi gócpontot, mint Erdély, a Tiszántúl (Alföld), a Felvidék, vagy a Dunántúl. E tájszemléletet részben a közös életproblémák, az anyagi és politikai egymásrataltság, részben vallási, felekezeti erők, mint világnézeti összetartó kapcsok adták meg. A transzsilvanizmus pl. ma is eleven gondolat, melyben a nemzeti létfenntartás közös szükségessége és az összetartozandóság eszméje egyébe kovácsolta az egyéneket elmosva még a világnézeti ellentéteket is. A Tiszántúlt a református magyar öntudat, a Felvidéket a lutheri evangélikus világszemlélet, míg a Dunántúlt a katolikus nyugattal való közösség avatták szellemi egységekké. E tájegységből azután egy város emelkedik ki mint centrum: Kolozsvár, Kassa, Debrecen, Pannonhalma vagy a Dunántúl püspöki városai: Székesfehérvár, Esztergom, Győr, Szombathely, Pécs, avagy Veszprém, melyek azonos mozaikszemei ennek a szemléletnek.

Nem céлом itt rámutatni Pannonhalma és Fehérvár, vagyis a középkori egyház kapcsolataira, az itteni káptalani iskolák és a kir. kancellária szerepére, amiket a 140 éves török megszállás nyom nélkül eltüntetett, és amire ma is csak halvány fénysugár világít rá, sem arra a *civilizatorikus* munkára, melyet a XVIII. században ide települő német és idegen kereskedő és iparosnép a kamarai adminisztrációval együtt a romok fölött végezett. A rendi magyar társadalom szerepe a legfontosabb, mert a nemzeti lét védőbástyája lett a megyei életen keresztül, és belőle áradt először fény a nemzet egészének kulturájára. Az Amadék, Ányosok, farádi Vörösök, Meszlényiek szerepe eléggé ismeretes a XVIII. század berendezkedő munkájában, míg a kulturális élet első hajlékát: a „Sedes doctae Palladis“ őrhelyét az egyház első katonái, a nagy Pázmány rendtársai, a jezsuiták állítják fel városunkban.¹⁾

Innen indul ki városunk kulturális életének megalapozása. A jezsuiták iskolája a jellemnevelés iskolája volt. Céljuk az volt, hogy egész embereket, nemes eszményekért küzdeni tudó jellemeket állítsanak a közéletbe, ugyanakkor azonban nem hanyagolták el a kedély és érzelem nevelését sem.²⁾ Hogy a nemzeti cél nem állott közel hozzájuk, hogy idegenek maradtak a magyar testben a XVIII. század második felében is, nemlehet állítanunk, mert elég csak *Pray Györgyre* és *Faludi Ferencre* hivatkoznunk, akik a nemzeti multnak oly emléket állítottak műveikkel, mint senki más abban a korban. A tanítás és nevelés eredménye pedig mindig az egyéntől függ. Pray fehérvári tanítványai közül *Fejér György* és *Horvát István* szintén történetírókká lettek.

Hogy a XIX. század első negyedének kulturális mozzanatait megérthessük, vissza kell tehát nyúlnunk az előző század végére. A hajdani magyar Fehérvár az osztrák-barokk kultúra képét öltötte magára. Az 1777. évi nevelési rendszer (Ratio educationis) a latinnal és német nyelvvel ezt a szellemet akarta az iskolába is belevinni. A magyar nyelv számúzve volt az iskolából, de a magyar szellem élt és a jezsuiták már össze kezdtek forni a magyarsággal városunkban is. A rend felszabadulása után iskolájukat a pálosok vették át. Magyar rend, magyar szellem költözik velük a falak közé. Ők az előírás ellenére már magyar gyakorlatokat iratnak, magyar iskolai szindarabokat adatnak elő.³⁾ Ányos Pál, Virág Benedek, Pottyondy Ráfael, ki később az Ürményiek nevelője Váiban, azok a nevek, akikhez a XVIII. század vég nevelése fűződik, majd utánuk Benyák Bernát expiarista veszi át öröküket és az 1806. újabb nevelési tanulmányi rendszer már kötelezővé téve a magyar nyelvet az ő eszméiket hitelesítette.

Fehérvár kulturális fejlődésének kiindulása két szerencsés körülményre vezethető vissza: az egyik, hogy városunk a megye székhelye lévén, a rendi megye tisztviselő-tagjai itt éltek a városban és ezzel a magyarság szószólói, támaszai voltak; második, hogy a pálos rend tagjai közt is helyet kap a fejérmegyei nemes *Kreskay Imre*, de a rendi társadalomból, bár más megyéből való Ányos Pál, Pottyondy Ráfael és Virág Benedek is, kik a magyar kultúra előharcosai és e minőségükben nem válnak meg a katedrától még a rend feloszlata után sem. Ők és a velük együtt dolgozó Benyák Bernát, akit az áskálódás ép magyarsága miatt fosztatott meg igazgatói tisztétől 1794-ben⁵⁾, de kinek érdekében az akkori fehérvári plébános, a volt jezsuita Vajland tett legtöbbet⁶⁾, készítették elő azt a lelki talajt, mely a XIX. század elején a „**Székesfehérvári nemzeti játék szini társulat**”-ot megalakította s melynek a célja a „honi nyelvnek kipallérozása” volt, mint azt gr. Zichy Károly leveléből olvashatjuk.⁷⁾ A nemzeti

nyelv ápolása volt a kultúra első célja és ezt a színházban találta meg a XIX. század magyarja.

Eddig városunkba a gazdag német iparos és kereskedő-vezető réteg és a központi császári kormányzat és osztrák katonaság igényeinek megfelelőleg a budai, pécsi, zágrábi német társulatok látogattak el.⁸⁾ (Brandt Fülöp 1790, 1794, Czibulka Hoffmann és Karner opera társulata 1804-ben, Gindl Lőrincé 1808-ban.) 1813-ban jelenik meg Fehérvárott az első magyar társulat: *Kultsár István* pesti igazgatóé. Okt. 21—29, tehát nyolc napig tartózkodik városunkban és Szentjóni Szabó László Máttyás király-ával nyitják meg vendégszereplésüket. A következő év tavaszán és telén egy-egy hónapot töltenek körünkben (április 23—május 24-ig és november 20—december 28-ig.) Ujdonság, lelkesedés vonzotta a közönséget.⁹⁾ Ez a pesti társulat azonban sajnos feloszlott és Fejér vármegye közönsége élükön a fő és középnemességgel, a fő és alpapsággal volt az, mely a magyar színészetnek egy időre állandó otthont biztosított. (1818—1820.) Közadakozás útján összesen 37.327 pengő forint gyűlt össze.¹⁰⁾ A rendek erre meghívták Balog István színtársulatát a városba. A társulat anyagi ügyeit Kolossváry Pál megyei főszolgabíró, Nagy Ignác megyei főpénztárnok és Bajzáth György aljegyző vezették, míg művészi részét Komlóssy Ferenc színész vitte.¹¹⁾ A színészet otthona, a theátrum épülete a Győry-féle ház (ma Boross-ház) a Kossuth L. utcában, melynek a mai kaputól jobbra eső részében a Pelikán-ról elnevezett vendéglőben volt a megyei urak találkozó helye; az első emeleti rész az igazgató lakása, míg az udvar baloldali része a theátrum szalája volt. Hatalmas terem, melynek innenső végében a karzat foglalt helyet, a földszint ülőhelyeknek volt berendezve, egyébként báli terem is volt, míg a mai tulsó végében a színpad, zsinórpadlás, öltözők voltak.¹²⁾

1818 október 18-ika volt az ünnepélyes megnyitás napja, melyre *Marschner Henrik* zeneszerző, ki azidőben Nagylángon a Zichy grófok házi zenetanítója volt, írt zenekari nyitányt. A társulat erői a magyar színészet büszkesége: Kántorné, a Murányi pár, Déryné és maga Komlóssy voltak. Az előadott darabok között eleinte a világirodalom nagyjai szerepeltek. (Schiller: Moor Károly; Shakespeare: Hamlet, Lear Király; Calderon: Élet csak álom; Körner: Zrinyi-je.) Igazi színpadi kultúra volt tehát, mely innen áradt az előadásokat látogató megyei urak felé.¹³⁾

1819 ápr. 15-én egy ifjú magyar nemes darabjával próbálkoznak meg és ez: *Kisfaludy Károly: Tatárok Magyarországon* c. munkája. A színmű hatása magával ragadta a nézőket. Az ébredező magyarság, mely nyelvéért küzdött már az iskolában, itt látja egyszerre saját nemzeti multját, saját történelmének hőseit, nem pedig magyar ruhába öltözött alakokat, akik mégis csak idegen szellem képvi-

selői maradtak előtte. A lelkesedés fellobog... A nemesi kúriák kisasszonyai, kik eddig Kármán: Fannyjának és Kisfaludy Sándor: Himfyjének ábrándos levegőjében éltek, és az „Uránia“ a „Minerva“ lapjain Dayka és Ányos kesergő panaszdalait olvasták, egyszerre a theátrumért lelkesednek, ... és Kisfaludy Károly házi szerzőjévé lett a társulatnak. Egymásután írja meg: Ilkát, Stibor vajdát, a Pártütőket. Az utóbbiban a nemesi társadalom már önmagára ismer, a maga problémáját látja feltárulni a falu képében, még inkább a Kérők és Csalódások alakjaiban. Új szerzők lépnek fel: a veszprémmegyei *Bárány Ágoston*; a megyei *Pap Gábor* vármegyei tiszti. alügyvéd; sőt *Katona József* a Bánk bán szerzőjének „Luca széke“ c. darabja is színre kerül, de nem maradnak el a helyi vonatkozású darabok sem: mint „István király koporsója“¹⁵⁾, „Fejérvári szüret“ vagy „Csákvári lakodalom“ stb.¹⁶⁾ Innen látogatott el azután a társulat Pestre, majd 1825 után, amikor a Pozsonyi Diétára látogató társaság anyagilag tönkrement, mint **Nemzeti Színjászó Társaság** vándortársulattá alakult át és ellátogatott az ország nagyobb városaiba: Veszprém, Zombor, Szabadka, Győr, Pécs. Így jár 1829-ig, amikor újra feloszlik és **Dunántúli Társaság** név alatt Kisfaludy Sándor igazgatása alatt szerepelget a nyáron, míg a télen Fehérvárott tartózkodik 1837-ig a Pesti Nemzeti Színház megnyitásáig.¹⁷⁾

Küzdelmes, nehéz esztendőök voltak ezek a vándorévek, mert a 3 évi megyei támogatás után anyagi tekintetben szomorú idők következtek. A városi polgárságra nem lehetett számítani, azt nem érdekelte a magyar színjátszás, hisz az állandó társulat támogatására csak Róde András polgármester, Hübner János és Say István járultak hozzá a közadakozáshoz.¹⁸⁾ Idegen volt ez a réteg még a magyar szellemi élettől, habár a Palotaváros és Felsőváros népe jórésben magyar volt is, de vagy szegény zsellér-nép, vagy földmives, kisebb iparos, melynek a napoleoni háborúk utáni kor éppen elég gondot adott a pusztá megélhetésre, úgyhogy Vörösmarty méltán mondhatta Fehérvárról írt ódájában:

„S ti, kik között mi hajdan uralkodánk,
Hol fényben állott a fejedelmi szék,
Törvénytekért ti sem buzogtok?“

Különben hasonló viszonyok voltak azok a maiakkal. Fáradt, pénzügyileg agyongyötört kor volt ez, mely a szegénységet, a biedermeiert, a kispolgári egyszerűséget tette stilussá. Csakhogy a magyar biedermeier nem merült el a lemondásban. Előbb Kisfaludy Károly és Vörösmarty Zalánjának nemzeti multjába, romantikus mesevilágába temetkezik ugyan, nemsokára azonban romantikus lendülettel, szenvedély fűtötte kedéllyel forradalmi erők karjaiba veti magát.

Nagy lelki átalakulás ez, melynek munkája ismét az iskola, e gimnázium és a későbbi Casino falai közül indult ki. Vörösmarty még a 20-as évek elején a fehérvári bazilika királysírhain elmereng és e város nemzetietlenségén kesereg,¹⁹⁾ két-három évtized múlva már nemzeti eszmékért lelkesedik az idegen nevű, de szívében magyar fehérvári polgár. Ezt az átalakítást ismét az egyház végzi. Egyik oldalon a világi papság a papnevelő intézetek irodalmi iskolája révén, másik oldalon a ciszterci rend az 1813-ban saját kezelésébe vett gimnáziummal. A ciszterci tanárok mindjárt itteni működésük elején az I. II. gram. osztályban magyarul tanítanak és az alsóbb osztályok szentbeszédeit magyarul tartják, habár az rendeletileg csak a reform országgyűlések során 1843-ban öltött valóságot.²⁰⁾ Villax Ferdinánd, Szabó Krizosztom, Horváth Dániel, Takács Henrik, Vagovits Bertalan és Winkler Engelbert igazgatók, Fordermayer Vilmos, Koller Károly, Szvorényi József, Mezner Rudolf tanárok neveihez fűződik a város mult századi kulturális életének második korszaka.²¹⁾

Nem kisebb nevek szerepelnek tanítványaik között, mint Vörösmarty Mihály, Simor János, Pauer János, Szalay László. Reguly Antal, Róder Alajos, Rónay Jácint, Ybl Miklós, Zichy Nándor, Vajda János.²²⁾

A nemzeti érdekek mindig hivatott munkásokat, önfeláldozó, kitartó harcosokat letek a cisztercita tanárokbán. Hol szóval kellett küzdeni, a szó erejét használták, ahol tollal, a toll hatalmával éltek — írja Lakatos Dénes alapvető munkájában. És munkájuk nyomán az eddigi német szellemű városba magyar szellem költözött. Különösen Szvorényi, Koller, Fordermayer és Mezner tanárok lelkesítő, buzdító működése mellett nem lehet szó nélkül elhaladnunk. Ugyanakkor a kat. világi papság, akiknek élén *Horváth János*, majd *Barkóczy* püspök állottak: Farkas Ferenc, Mayer József, Püretics Ignác, Gózon György, Nyirák Ignác, Pauer Jánossal és a növendékpapsággal együtt vették ki hatalmas részüket a magyar szellemiség fejlesztéséből. A papságnak irodalmi vonzalmát egyháztörténeti iskolájuk és az a tény mutatja, hogy Berzsenyi Dániel verseit az ő összeadott garasákból adják ki. Hozzájárult ehhez Széchényi lapjának a, „Jelenkor“-nak állandó ösztönző, sarkaló, buzdító hangja, úgyhogy városunk büszkén vallhatja, hogy elsőnek értette meg az új idők új szózatát, mert ép Barkóczy püspök ösztönzésére vidéki városok közül az elsőként alakította meg az akkori kulturális élet új otthonát a „**Casino Társaság**“ néven ismert társaskört.²³⁾ 1838. április 7-én, tehát már két évvel a pesti „Nemzeti Kaszinó“ megalakítása után, nyílt meg az egykori Vanossi majd Bezerédy-házban. (Károly király-tér, a városháza mellett.) Főnemesség, köznemesség és egyszerű városi polgár egyformán tagja e társaskörnek, melyet első alapszabályai „a jó ízlést,

mivelt társalkodást, egyesek értelmi és erkölcsbeni gyarapultát és ezáltal egyszersmind a közértelmesség kifejlődését ápoló, lelket és testet ébresztő intézetnek“ mondják, és tagjai csak „fedhetetlen magaviseletű, jóhírű férfiak“ lehetnek.²⁴⁾ Az első év 240 tagjából már 82 kimondottan városi polgár, 22 egyházi férfiú, de a szorosán vett megyei urak közül is kb. 60 itt lakik városunkban, tehát felénél jóval több a város lakosaiból kerül ki. Első igazgatói: Haader Pál városi polgármester, Ürményi József és Zichy Edmund gróf megyei urak. Vezetőségében Baur György városi tanácsos, Boros Imre vár. kapitány, Eischl János s. aljegyző, Farkas Ferenc nagyprepost, Ruszwurm, Ybl Miklós vár. polgár, Say István, Say József gyógyszerész foglalnak helyet, de ott találjuk a megye tisztikarát is: Csapó József vármegyei aljegyzőt, Eklér József táblabíró, Gindly Antal, Horhy Miklós, Horváth István, Pribék György, Nagy Ignác táblabírókat is.²⁵⁾

Ebben a társaskörben lett tehát igazán magyarrá e város és ennek volt köszönhető, hogy 1844-ben a város polgársága immár a magyar állameszme harcosa, mint azt a muzeumban levő nagy zászlószentelési ünnepség képe is mutatja.²⁶⁾ És mégis nem látunk oly lelkes művészi, érzelmi kulturális öntudatot, mint a század elején. Talán éppen a politikai eszmék kihangsúlyozása a nemzeti kultúra terén volt az oka a művészeti kultúra némi pangásának a 30—40-es években. A nemzeti közélet terén is a politikusoké a szó: Széchenyié, Kossuthé és Wesselényié. Íróink is inkább publicisták, mint Eötvös és Kemény Zsigmond, avagy gazdasági téren tevékenykednek mint Fáy András. Az egyetlen Jósika báró az, aki ismét a nőközönségen keresztül beleviszi az irodalmi műveltséget a lelkekbe. Irodalmi folyóirataink is tehát a hölgyek felé fordulnak. „Pesti Divatlap“; „Hölgyfutár“; „Divatcsarnok“; „Honderű“e kor kedvelt olvasmányai és költőink is itt nyernek alkalmazást: Jókai, Petőfi és Vachot nevei állnak rajtuk szerkesztők gyanánt. A vidéki színészet azonban tovább tengődik. Ideig-óráig működnek társulatok, de ide-oda vándorolnak, állandó letelepedésre nincs meg az anyagi alap.

Városunkban a negyvenes években szaporodnak ismét a vándortársulatok, mint Szabó Józsefé, akinél Petőfi Sándor is színészkedik 1842-ben „Borostyán Sándor“ név alatt.²⁸⁾ Ennek a 40-es évekbeli társulatnak itteni életéről fest élénk képet Szuper Károly naplója.²⁹⁾ Ekkor kezdi meg itt pályafutását Laborfalvy Róza, míg Prielle Kornélia az Erdélyi Dalszintársulattal került közenk 1846-ban.

Általában többet mondhatunk e kor zenei életéről.

Főuraink otthonában a bécsi udvar zenekulturája folytán szintén helyet talál a magasabb zenei műveltség. A Zichyek, Eszterházyak, Brunswickek klasszikus muzsika iránti szereteteleggé

ismert zenetörténészeink előtt. Nem egy grófkisasszony szívének első szerelme a zene lágy harmoniáján keresztül szövődött a spinét vagy a klavicembalo mellett, mint Brunswick Teréz grófnőé Martonvásáron Beethoven iránt, melynek csodás terméke a Mondschein-szonáta, avagy a kis Zichy grófnőé házi zenetanítója: *Marschner Henrik* után, kiből később az osztrák zeneköltészet ünnepelt alakja lett. Az ő nevéhez fűződik az első fehérvári színjátszó társaság megnyitó előadásának nyitánya, melyet magyaros motívumokból szőtt lelkes, tüzes zenei kompozícióvá, mint Kultsár egykorú folyóirata említi.²⁰) De az ezelőtt itt járt német operatársulatok, mint Gindl-é, már Weber: „Oberon“-ját játsszák jelül annak, hogy volt zeneértő közönség, amit az ünnepi előadás selyemszínlapja is bizonyít. Liszt Ferenc első bécsi hangversenyének egyik szereplő tagja: *Charlotte Unger* is fehérvári származású hangversenyénekesnő, amint azt az egykorú német sajtó is megemlíti.³⁰) Hol keressük tehát annak a zenei életnek nyomát városunkban. Bizonyára gazdagabb polgáraink házában is fellelhetjük az Ámon, Hell, Ree, Hübner, Flitsch, Say családokban, de elsősorban az egyházi zene akkori művelőiben, az elemi iskolák tanítóiban. A székesegyházban teljes számú ének és zenekar működött. Első feljegyzést erre vonatkozólag 1837-ből találunk. Karnagya ekkor Janny József jeles régen és basszista, egyuttal leányiskolai igazgató; tagjai Ámon Terézia (discantista); Vogl Anna (alt); Vogl János (tenor); Purébl Ferenc (hegedüs); Nivik Mátyás (II. hegedüs); Leidl Lipót (III. hegedüs); Berg Antal (orgonista és zeneszerző); Ámon Jeromos (nagybőgős); Frank Imre (cellista); Feld Antal (viola és tenor).³¹) Az akkori időkből még meglevő és a kórusi raktárban még látható réz és fafuvóknak, valamint vonós hangszereknek nagy száma erős zenekarról tanuskodik. Különösen husvét hetében volt hagyományos az egyházi zenének megnyilvánulása, minek mai maradványa városunk intelligens közönségének szinte hagyományos szeretete a nagyheti lamentációk iránt, ami bizonyára e kor egyházzenei hangversenyeinek reprezentáns szerepéből következik. Nagycsütörtökön meghívók mentek szét a városban és minden zeneértő polgár meghallgatta az ez alkalomra előadott oratóriumot. Ilyenről 1839-ből van először adatunk, amikor „Christi Grablegung“ Neukomm Oratóriumát mutatta be a kórus.³²) 1850-ben pedig Rossini: Stabat Mater-ét adják elő.³³)

Énektanár is működött egy időben városunkban, az olasz származású Cornelli, kiről bővebbet azonban nem tudunk.³⁴)

A szabadságharc forradalmi hangulata, nemzeti lelkesedése városunkat is magával ragadta: Fekete János, Boros Mihály röpiratokkal szolgálták az eszmét, mások mint Hübner András, Kuczka Hávelka Ferenc, Streit Miklós életükkel áldoztak, vértanuhalált haltak, Frideczky György főbíró, Haader Pál polg. mester, König Jó-

zsef, Kolossváry Miklós, Pados János pap, Schwanfelder József kanonok, Szüts Mihály lakatos, Boros M. és Fekete J. fogáságot szenvedtek, Reé János, Hübner Vilmos, Nagy Zsigmond az olasz légióba állottak be, Eischl Ödön (Lórodi) Kossuth-tal emigrált. Utána nyomasztó csend nehezedett a városra. E csendből csak az ének és zene szárnyán emelkedett ki a lélek. Elősegítette ezt az egykori császári megyefőnök: Gradwohl zenekedvelő hajlama is, valamint Dr. Eltér József megyei főorvos neje Uffer Eliza, ki zongora és énekben egyaránt magas zenei műveltséggel rendelkezett.³⁵⁾ Ő rendezte többek között 1854-ben Garay János, a költő árváinak javára tartott hangversenyt.³⁶⁾ Eltér főorvosék háza különben a kor zenei és kulturális mozgalmainak legfőbb gócpontja volt, aminek élénk tanuságtétele Péterfy Jenőnek levelezése is.³⁷⁾ Innen indult ki a Megyei kórház gondolata is, melynek javára 1865-ben újra előadták a székesegyházi kórossal és Eltérné közreműködésével Rossini: Stabat Mater-ét.³⁸⁾ Az egyházi zene művelése a lassan kiöregedő Janny József mellett a 70-es években *Emmerth Henrik*-re megy át. Már 1865-től itt tanítgat és mint orgonista működik a kóruson. Zeneelméleti képzettsége kimagasló volt. Ő alakította a város intelligens zenekedvelőiből az első városi dalárdát, tanította az egyházi zenét és azt művészi nivóra emelte.³⁹⁾ Több szerzeménye is fennmaradt, melyeket csak legujabban kapott meg muzeumunk.⁴⁰⁾ Örökét *Lányi Ernő* vette át 1888-ban, majd 1892-től *dr. Kneifel Ferenc*. A zeneoktatás terén mellettük a 60-as években Raader Cecília, a 70-es években Landesmann Dávid zongoraművész, majd Aujedzsky Adolf, Heinrich Aranka, Horváth Böske, Udvardy Emérika működtek, míg Breinreiter Lipót és Balassa Kálmán a hegedűoktatást művelték.⁴¹⁾

A hangversenyélet is megélénkült: 1850-től kezdve mind sűrűbben megfordulnak városunkban hazánk és a külföld jelesei: Blaha Lujza, Wilt Mária (Bécs), Pálmai Ilka, de itt hangversenyezett *Reményi Ede*, *Henry Vieuxtemps* és *Wieniawsky* is. Utóbbiak műsorát azonban sajnós nélkülözzük.⁴²⁾

Kiemelkedő hangverseny volt 1870-ben Kletzer Feri gordonkaművész, K. Valéria énekesnő és Max Wogrity zongoraművész közreműködésével.⁴³⁾

Mielőtt azonban tovább mennénk a nyolcvanas évek nagy kulturális szinpadára, melyet az egyesületesdi és társadalmi széttagozódás jellemez, rá kell mutatnunk a társadalmi élet más számottevő alakulatára, mely mintegy ennek alapját képezi és honnan későbbi kulturális életünk vezető egyéniségei rekrutálódnak. Ezek egyike az 1861-ben új életre ébredező „Casino-társulat“ br. Splényi Henrikkel (Blaha Lujza későbbi férjével), Zsömböri Edével, Say József, Rudolf és Gebhardt Ignáccal az élen.⁴⁴⁾ Sajnos azonban

nehezen kelt életre, úgyhogy Fekete János indítványára 1867 tavaszán belőle alakult a mai „**Vörösmarty irodalmi és társaskör**“, melynek célja: A közműveltség fejlesztése, közszellem ébresztése, ápolása, szaktudományi vívmányok és szép művészetek részleges ismertetése. Ész és szívnek párhuzamos művelése és ezáltal az egyetemes műveltség valódi színvonalának megközelítésére való törekvés.⁴⁵⁾ Ennek megfelelőleg a kör három szakosztályra oszlott: A szépirodalminak elnöke: Mészáros Amand ciszt. tanár és költő, később Fekete János. A természettudományi és filozófiai szakosztályt: Kuti Márton hittanár, majd Pallér Kelemen ciszt. tan. vezeti, előadója Fanta Adolf. Végül a jog és államtudományinak Márkus István, Pauer János a későbbi püspök az elnöke, előadója: Fitler Béla és Cserna Vince. Innen indult ki a város kulturális megmozdulásának minden gondolata. A kör titkárai és igazgatói: *Bóné Géza, Zsömböry Ede, Fanta Adolf, Fitler Béla, Szűts Miklós, Hattyufy Dezső, Vértessy József, Juraszek Ferenc, Udvardy János, Dieballa György* azok a nevek, akikhez a század hetvenes és nyolcvanas éveinek kulturális mozgalmi füződnek. A kör felolvasó üléseket, irodalmi ünnepélyeket rendezett, melyeken fentiek kivül Rosty Zsigmond, Rónay Jácint, Pauer János, Zichy Jenő gróf, Kereskényi Gyula is szerepeltek.⁴⁶⁾ Innen indult ki az állandó színház létesítésének gondolata is. A színházi élet u. i. a Bach korban sem szünetelt, habár most újból német társulatok tűnnek fel, de ellátogat az 50-es évek végén Tóth János és Csabai Pál magyar szintársulata is.

Az 1860-ban az irodalmat kedvelő *Zsömböry Ede* nevéhez fűződik a „**Szinészet pártoló társaság**“ megalakítása, mely 4 frt. részvényjegyek útján ideális lelkesedéssel karolta fel a magyar színügy fejlesztését. Kibérelte ismét a Györy-féle házat és versenypályázatok alapján válogatott a szintársulatok között. Így került ide Szupper Károly, Kétzeri, Várady és Bokody Antal társulata.⁴⁷⁾ Itt kezdte pályáját Jászai Mari is, itt vendégszerepelt Blaha Lujza és sok más neves művésznő is. Itt játszódtak le a kor kedves műkedvelő előadásai is, (1869-ben a Kat. Legényegylet, és az árvaház javára), amíg az az épület 1872 aug. 30-án egy délután összeomlott és Bokody Antal társulatával a „Magyar Király“-szálló termeibe szorult. A „Szinpártoló társaság“ tehát a Székesfehérvári Casino-hoz fűződik, míg az állandó színház gondolata a Vörösmarty-körhöz. A kör beadványára a város közgyűlése Ullman Miklós elnökletével bizottságot küldött ki, mely a telek megvételét eszközölte. A felépítésre Szogyény-Marich László főispán elnökletével „Szinház részvénytársulat“ alakult⁴⁸⁾ és az 1872. évi alapkövetétel után 1874 aug. 22-én már meg is nyílt. Megnyitó előadásán, mely város és megyeszerte ünnepszamba ment, Katona: Bánk bán-ját adta elő a társulat

Jókainé Laborfalvi Rózával (Gertrud), Szigeti Imrével (Bánk-bán), Felekiné Munkácsy Flórával (Melinda), Náday Ferencsel (Otto). Káldy Gyula külön ez alkalomra nyitányt szerzett; Jókai Mór pedig, prologust írt az ünnepélyhez. Az ünnepélyen az Akadémiát Pulszky Ferenc és Arany László, a Kisfaludy Társaságot Gyulai Pál és Zichy Antal képviselték. Az új színházban vendégszerepelt: Mátrai Laura, Bulyovszky Lilla, Blaha Lujza, Pálmai Ilka, Küry Klára, Ney Dávid, Vizváry Gyula, majd Helvey Laura, Jászai Mari, Csillag Teréz, és itt búcsúzott a színpadtól 1884-ben Jókainé Laborfalvy Róza.⁴⁹⁾

A színpadnak és zenének ezzel új otthona támadt, de gondoskodnia kellett színpártoló közönségről is. 1876–77-ben „Színpártoló-Egyesület” alakult Havranek József, Fiáth Imre és Fitler Imre vezetésével az u. n. első consortium, de a Színházi R. T. anyagilag nehéz helyzetbe jutott és e nehézség a század végén sem mulott el, míg végre 1898-ban a város Havranek József polgármestersége alatt árverésen jutott az épület tulajdonába.⁵⁰⁾ A színpártolás eleven pezsgő életet teremtett, de hozzájárult ehhez a város hölgyközönségének összefogása is, mely a **Jótkony Nőegylet** égisze alatt nemcsak charitatív célokra, hanem műpártolásra is összefogta úri társadalmunkat. *Szögyényi Júlia, Say Rudolfné, Horváth Böske, Rosty Mária, Gebhardt Ignácné Seidel Antónia, Vértessyné Makfalvy Erzsébet, Klein Józsefné, Hahn Jakabné, Deutsch Ignácné és Pick Ignácné* nevek, melyek a nyolcvanas évek társadalmi életében vezető szerepet vittek.⁵¹⁾ De hozzájárult a fellobogó művészi élethez a hetvenes években meginduló **hirlapirodalmunk** is, mely így a 80-as évek nagy fellendülését mintegy alátámasztotta. Az első időben a Forster József szerkesztette „**Székesfejérvár**” vitt vezérszerepet, melyet később Udvardy Géza, majd Hattyuffy Dezső vezettek és Klöckner Péternél jelent meg 1871–1879.⁵²⁾ Közben „**Fejérmegyei Közlöny**” címen Kubik Lőrinc ellenlapot adott ki, de csak rövid életű volt. (1872–73.) Majd a „**Vértessalja**” és a reáliskolai tanárok szerkesztette: „**Szf. Figyelőből**” 1874-ben megalakult „**Székesfehérvár és Vidéke**” vette át az irányító szerepet és Csitári Kálmán majd Csitáry G. Emil utján lett szószólója e kor egész művelődési életének.⁵³⁾ Mellette a 80-as években „**Szabadság**”⁵⁴⁾ címen erősen liberális irányú lap indult meg, mely az egyházpolitikai harcok idején a baloldal szószólója volt, de utána meg is szűnt és közéletünkbe az egyházmegyei lap a „**Fejérmegyei Napló**” lépett.⁵⁵⁾ A napisajtó éber figyelemmel kísérése azonban egyuttal annak a megállapítására is vezet a figyelmes szemlélőt, hogy a nyolcvanas évek eme egyszerű ragyogásában rengeteg volt a táلمي érték: hiúság kérdés, kanapé-pörök, pozíció-tartás és agyarkodás, a késői casino-élet liberális eszméáramlata mellett a jólét-

ben dúskáló polgári társadalom féltő elzárkózottsága a magyar társadalom egyéb rétegeitől—sebben nem volt különbség benszülött, vagy idegenből ideköltözött között,— mert szó van itt ugyan charitatív munkáról, de nincs szó igazi szociális érzésről. — De ez volt a kor hangulata. Az egyének egocentrikusan mind maguk köré néztek, magukat látták mindenben központnak, ahelyett, hogy magukba nézve, innen kifelé szárnyaló lélekkel néztek volna szét a világba, társadalomba és így lelki egységbe fonódva magasabb eszmények felé törekedtek volna.

Tipikus megtestesítője e kor felfogásának a Hattyuffy Dezső által megteremtett „Régész-Egylet“, mely nemes elgondolásból, a multak iránti szeretettől hevülve indult meg, de a kort jellemző „l'art pour l'art“ felfogásából csak gyűjtött magáért a gyűjtésért, anélkül hogy a köznek abból valamit is juttatott volna, hogy általános közműveltséget terjesztett volna és eredménye egy magában értékes, de idővel elhanyagolt gyűjtemény volt, mely senki részére nem volt hozzáférhető. Hasonló volt a levéltárak sorsa, ahol a levéltáros magának gyűjtött és nem a köznek dolgozott. Féltékenység, hiúság, elzárkózottság a jellemző vonások. Két tényezőnek kellett a lelkeket ismét visszavezetni az eszmények, a szociális együttérzés testvéri világába és ez ismét az iskola közönségén keresztül az irodalom és zene volt.

Az irodalmi élet felélesztése és új irány felé terelése az 1850-ben főgimnáziummá lett ciszt. gimn.-ban kezdődött, ahol *Gerlach Benjamin*, *Vajda Ödön*, de legkivált *Mészáros Amand* vezetésével 1861-ben megindult Önképzőkör lett nevelőiskolája a 80—90-es évek irodalmi vezető férfainak. Irányeszméül az 1856-ban meghalt Vörösmarty Mihály nevét írta fel homlokzatára és 1866-ban a Vörösmarty-szobor leleplezésénél már egyik későbbi nagy államférfink *Wekerle Sándor* áll a szobor előtt és későbbi irodalmunk egyik vezérének, *Endrődi* akkor még *Kupritz Sándornak* versét szavalja a költő emlékezetére. De itt nevelődött későbbi tudományos irodalmunk büszkesége is *Badics Ferenc*, *Czobor Béla*, *Goldzieher Ignác*, *Günther Antal*, *Klebensberg Kunó* gróf is.⁵⁶⁾

A 70-es években *Pallér Kelemen* igazgató buzgólkodására megalakult az intézet kebelén belül a zeneiskola is, mely a *Bula Theofil* ciszt. ig. által 1851-ben alapított testvér főreáliskolában ugyanakkor *Aujedszky Adolf* vezetésével működő zene és énekkarral együtt a következő két évtized zenei életének vált alapjául.⁵⁷⁾ *Aujedszky Adolf* kiváló zenész, mint a *Walmoden* vértés-ezred karmestere került városunkba és itt letelepedvén előbb mint gimnáziumi majd 1874-től mint reáliskolai rajztanár pezsgő zenei életteremtett. 1875-ben közös zenei ünnepélyt rendeznek a főgimn. segélyző egylete javára.⁵⁸⁾ 1879-ben egy másik nagy hangversenyt

a színházban. Itt nevelődött ki *dr. Vass Bertalan* és *dr. Greizinger Iván*, akik a 80 és 90-es évek zenei életének mozgóitá váltak. A *Raáder*, *Schlamadinger*, *Lauschmann*, *Vértessy* és *Hahn* családok zenei szalónjain kívül már felvetődött egy Zenekedvelő Egyesület alapítása. Erre vonatkozó megbeszélések a Magyar Király-ban tartani szokott vonós-négyes estélyekből indultak ki a 80-as években. Erre vonatkozó feljegyzések *dr. Vass Bertalan* hagyatékából muzeumunkban lelhetők fel.⁵⁹⁾ Ezek a kamaraesztélyek, mint a legnemesebb zenei szórakozás *dr. Greizinger Iván*, *dr. Fejér Ferenc*, *Bardon József* és *dr. Vass Bertalan* nevéhez fűződnek. És ezzel lassan elérkeztünk a milleniumi ünepségekhez, amelyeken már mai vezérférfiaink szerepelnek az iskolai zenei élet porondján, mint *dr. Kaltenecker Viklor*, *dr. Havranek József*, *Námessy Medárd* a gimnáziumban, *Hermann László* a reáliskolában.⁶⁰⁾

A századfordulóhoz érve ép a zene világán át megtisztult szívű generáció ment a második ezredév felé ívelő század küzdőterére *Lauschmann Gyulával* és *Vass Bertalannal* az élen, hogy kibontakozva a liberalizmus egyre fojtó polipkarjai közül az egyház élen fároszként világító apostoli lelkű püspökkel, *Prohászka Ottokárral* egy új ideálok felé haladó városi és nemzeti életnek legyen kiindulópontja. Eddigi kulturánkban még sok van a külvilág emberi rétegződéseiből, a társadalom sokszor hasznot, dicsőséget kereső robotmunkájából, de az igazi kultura belülről, a lélek mélyéből az erkölcsi eszmék felé törő akarat, vagy mint *Prohászka* mondja: „A legnagyobb kulturtett, ha valaki megtalálja magát, ha eltalálja igazi emberi gondolkozásának, érzésének és akaratának stílusát, s e stílusban megteremti s kialakítja öntudatának hozzá méltó s igazán becses értékeit, — így bizvást bátran dolgozik a világ fejlesztésén s ezáltal Isten gondolatainak kialakításán.⁶¹⁾ Az ily lélek világító fáklya, mely az élet világosságát árasztja maga köré, és szent egységbe fűzi a szegényt és gazdagot egyaránt, az igazi krisztusi világba.“ Ez a kultura élet, mindig feljebb törő diadalmas élet, mely hivatva van a „Civitas Dei“ kialakítására e földön.

1) *Werner Adolf*: A székesfehérvári kat. főgimn. története. Székesfehérvár. 1896 19. l. „Hogy mikor alapították meg a jezsuiták a gimnáziumot Fehérvárott azt biztosan nem tudjuk. Annyi azonban valószínű, hogy mikor a városnak a török uralom alól való felszabadítása után 1688-ban megjelent a jezsuita-missió... egyttal iskolát is nyitottak egy-két osztállyal. Ezt abból lehet következtetni, hogy az évkönyvek följegyzik a gimnázium ünnepies megnyitását az 1724. év november 6-án s egyttal hozzáteszik, ... hogy majdnem 20 évi megszakítás után újra megkezdte az iskolákat *P. Obalics Ferenc*, aki a négy grammatikai osztály tanítását vállalta el.“

2) *V. ö.* a jezsuita *Ratio Studiorum* paedagógiai elveit. *Duhr: Studien-*

ordnung der Ges. Jesu. (Fináczy—Korniss: Magyar paedagogiai lexikon I. 999—1003 h. Jablonkay cikke.) Lakatos Dénes: A székesfehérvári ciszterciata rendi kat. főgimn. száz éves története Szfvár 1914. 61. l.

3) Fináczy E.: A magyarorsz. közokt. története Mária Terézia korában I. 166 l. és Lakatos Dénes említett műve 47 l.

4) Lakatos Dénes: id. m. 15—16. l.

5) Werner Adolf: id. m. 39—47. l.

6) Volumen II. Protocolli Diurni Reg. Gymnassii Alba-Regalensis 1—152 l. és Lauschmann Gyula: Egy régi levél tanulságai. Muz. Msc Misc. B. 9. 61—65. l.

7) Lauschmann Gy.: A székesfehérvári színészet multja. Szfvár 1899. 31—32. lap és Fejérm. Levéltár Fasc. I. No 189—1821.

8) Városi levéltár 1772/43; 1784/109, 148; 1788/48, 1032, 1223, 1347, 1409; 1789/651, 841, 876, 924; 1790/91. 1791/1291; 1792/353, 574; 589, 659, 768, 1021, 1474. 1802/860, 1505; 1804/408, 706, 714, 1516. 1805/495, 623; 1808/1457; 1811/482. sz. acták. Kerner és Gindl társulatának egy-egy színlapja a muzeum tulajdonában van.

9) Bayer J.: A nemzeti játékszín története Bp 1887. I. 392—393 l.

10) Lauschmann Gy.: A székesfehérvári színészet multja. Szfvár 1899. 17—42. l.

11) Lauschmann Gy.: id. m. 20. l.

12) E leírást Békefi (Szaller) István vár. tisztviselő, egykori színész szávaiból ismerjük, ki maga is játszott benne a 60-as években.

13) Bayer J.: A nemzeti játékszín története I. 555—557 l; II. k. 460 l.

14) Bayer id. m. I 440—441. l.

15) Érdekes, hogy ebben az időben került fel tényleg Pestre egy sarkophág a bazilika területéről, melyről csak ujabban állapították meg, hogy a nagy király koporsója lehetett. Magy Művészet. 1930. 7. sz. 372—379. l.

16) Bayer id. m. I. 559 l.

17) Bayer id. m. I. 560—562. l.

18) Lauschmann Gy.: id. m. 18—19. l.

19) Vörösmarty összes munkái: Gyulai Pál. Bp. 1885. VIII. köt. 123 l. „Fehérvár“ c. költ. Az Akadémia Vörösmarty-szobájának tulajdonában van egy levél, melyet Vörösmarty öccse, János irt Gyulai Pálnak. Eszerint a költőt nem lehetett Fehérváron megtartani „mert akkor kissé németes város volt, a nagyurak lenézték a polgárokat“, . . . ezt nem szerette a költő látni. V. ö. Brisits Frigyes. Adalékok Vörösmarty M. életéhez Irod. tört. Közl. XLI. évf. Bp. 1931. 57. l.

20) Lakatos Dénes fent id. m. 48. l.

21) U. ott 175—207. l.

22) Csak egyet említhetni fel: Vörösmarty „Csongor és Tündé“-jének megjelenését egyenesen Szabó Chrisostom-nak köszönhetni, ki a 30-as években mint censor működött Fehérvárott. Amikor Pesten nem engedte meg a cenzura a mű megjelenését, Vörösmarty Fehérvárra jött és itt nyomatta ki Számmer Pál nyomdájában, hol a censor a költő itteni egykori tanára volt. (V. ö. Vörösmarty János levélét. Brisits Frigyes: Adalékok Vörösmarty M. életéhez. Irod. tört. Közl. XLI. évf. Bp. 1931. 56. l.). Hasonlóképp fehérvári papnak köszönhető Petőfi Sándor műveinek megjelenése: Reseta Jánosnak, ki a 40-es évek pesti cenzora volt.

23) Székesfehérvár Püsp. Levéltár.

24) Székesfehérvári Casino-Könyv 1839. 39—40. l.

25) U. ott 7—37. l.

26) Szf. és Fejérm. Muz. Lt. sz. 81/1920.

27) Fekete Soma: Játékszini zsebkönyv Pest. 1842. (Muz. Lt. sz. 660/1913); Lauschmann Gy.: id. m. 58—59. l.

28) Szuper Károly naplójának Fehérvárra vonatkozó része közölve Lauschmann Gy.: id. m. 55—64. l.

29) Kultsár J.: Hazai és külföldi Tudósítások 1818. II. 33. sz. 257—259. l.; Tud. Gyűjt. 1818 XII. Gaal: Theater der Magyaren XXI. lap.

30) Harsányi Zsolt: Magyar rapszódia. I. k.; v. ö. Székesfehérvári Szemle 1935. 92. l.

31) A város zenei multja. Szfvár tájékoztató jelentése a város zenekulturájáról a VKM-hez. 1928 július. Muz. Msc. Misc. Fasc. XVI. sz.

32) Múz. 142/1918. Lt. sz. Christi Grablegung. Oratorium aus Klopstocks Messias entnommen und in Musik gesetzt von Sigmund Neukomm. Stuhlweissenburg. Paul Sammer.

33) Múz. 192/1918. Lt. sz. Stabat Mater Grossartiges Oratorium in Musik gesetzt von J. Rossini. Stuhlweissenburg Paul Sammer.

34) I. fenti jelentés I. r. 6. pont.

35) u. o. I. r. 7. pont

36) Múz. 195/1918, 196/1918 Lt. sz.

37) Lakatos Dénes: Péterfy Jenő ifjúkori levelei. Irod. tört. 1926. 144—151. l.

38) I. Szfvár város jelentése id. m. I. r. 7. pont.

39) I. u. o. I. r. 6. pont.

40) Emmerth Henrik volt első mestere Schwarzbach Flóra, városunk ismert zongoraművésznoőjének. Schwarzbach Flóra egyébként Eltérné Uffizi Eliza unokája, zenei tehetsége ebből a művészi talajból fakadt, mely városunk mult századának egész zenei kulturáját megalapozta. Az ő szíves készségének köszönhetjük Emmerth Henrik néhány kedves zeneművét: Tavasz dal. Ezt a művet Göbel Katica (Janny Józsefné), Teréz (özv. dr. Kuthy Józsefné) és Mariska (Schlammadinger Gyuláné) kisasszonyoknak ajánlotta. 2 Rondo magyar irányban Szfvár. Klöckner Gyulának és Gyász dal (Elegia) Zimay Lászlónak ajánlva. Muz. Lt. sz. 36/1936. Ugyancsak Schwarzbach Flóra ajándéka az Eltér család egyik tagjának zeneműve: Elite-Polka von Anton Eltér Stuhlweissenburg. Anton Räder. A szerző művét Ida von Heringh kisasszonynak ajánlotta. Muz. Lt. sz. 36/1936.

41) L. fenti jelentés I. r. 6. pont.

42) U. o. I. r. 7. pont.

43) Muz. 269/1918 Lt. sz.

44) Chalupka Rezső: A Székesfehérvár városi állandó színház története. Szfvár 1899. Számmer I. 6. l.

45) A „Vörösmarty-Kör“ Alapszabályai 1869. Sfvár Számmer. 1. l.

46) Csapáry László: A székesfehérvári Vörösmarty Kör 22 éves működésére készült titkári jelentése Szfvár 1893.

47) Chalupka Rezső id. m. 6—8. l.

48) Chalupka Rezső id. m. 8—38. l.

49) Chalupka Rezső id. m. 39—49. l.

50) U. ott. 60—61. l.

51) U. ott. 43. l.

52) Muz. 379/1933 Lt. sz.

53) Muz. 200/1920 Lt. sz.

54) Muz. 230/1920 Lt. sz.

55) Muz. 235/1934 Lt. sz.

56) Lakatos Dénes id. m. 142—144 l.

57) U. o. ott. 106—108 l.

58) Muz. 164/1912 Lt. sz.

59) Muz. 432/1933 Lt. sz.

60) Muz. 433/1933 Lt. sz.

61) Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái: Kultura és terror.